

3. Земський Ю. С. Стратегія організації Січневого повстання 1863-1864 рр. в Правобережній Україні та перешкоди в її реалізації [Електронний ресурс] / Ю. С. Земський // *Історичний архів*. – 2011. – Вип. 6. – С. 26 – 30. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ians\\_2011\\_6\\_5.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ians_2011_6_5.pdf)
4. Путова Г. В. До 150-річчя початку Польського повстання 1863-1864 рр. [Електронний ресурс] / Г. В. Путова // *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України)*. – Режим доступу: [http://cdiak.archives.gov.ua/v\\_do\\_150\\_pochatku\\_Polskogo\\_povstannya\\_1863-1864.php](http://cdiak.archives.gov.ua/v_do_150_pochatku_Polskogo_povstannya_1863-1864.php)
5. Шандра В. С. Соціальні та політичні наслідки для України польського Січневого повстання 1863 р. / В. С. Шандра // *Український історичний журнал*. – 2014. – № 1. – С. 106 – 119.
6. Ярмошик І. І. Листопадове (1830-31) та Січневе (1863) польські повстання на сторінках часопису «*Rocznik Wołyński*» (1930-ті рр.) / І. І. Ярмошик // *Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець»*. – 2010. – № 1. – С. 24 – 27.

**Валерій БОРТНІКОВ (Луцьк)**

## УТВОРЕННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Передісторія утворення Волинської губернії як адміністративної одиниці «єдиной и неделимой» тісно пов'язана з експансіоністською й централізаторською політикою царизму, яка проводилася на периферії імперії, зокрема на її західних окраїнах. Характер змін, що відбувалися в Правобережній Україні, слід розглядати також у контексті тієї політики, яку здійснював уряд Російської імперії щодо Лівобережної України, де впродовж XVIII ст. робилися послідовні кроки, спрямовані на обмеження її автономії. 1722 р. ліквідується виборність гетьманів, а на Малоросійську колегію, наступницю Малоросійського приказу, покладаються адміністративно-судові, поліцейські, фінансові та воєнні функції. Ця колегія стала урядовою установою, яка була в підпорядкуванні Колегії іноземних справ. 1727 р. Малоросійську колегію скасовано, а гетьманом обрано миргородського полковника Д. Апостола, після смерті якого (1734 р.) управління Україною перейшло у ведення колегіального органу з царських чиновників і козацької старшини – «Правління гетьманського уряду». 1764 р. скасовано посаду гетьмана, а управління Лівобережною Україною повністю передано Малоросійській колегії, діяльність якої відновлено. Архаїчний територіальний поділ України на полки скасовано 1781 р., а з 1782 р. на неї розповсюджено «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» (1775 р.) Катерини II. 1786 р. ліквідовано й Малоросійську колегію<sup>1</sup>. Таким чином, землі Лівобережної України наприкінці XVIII ст. переходять під управління центрального російського уряду, у той час, як Правобережна Україна ще перебувала у складі Речі Посполитої.

Поява Волинської та інших губерній Південно-Західного й Північно-Західного країв, стала наслідком складних геополітичних процесів, які відбувалися в Європі, світі загалом і призвели до зникнення з політичної карти такого колись могутнього державного утворення, як Річ Посполита. Поділ останньої був обумовлений існуванням глибоких суперечностей усередині країни, а також суперництвом між головними суб'єктами боротьби за сфери впливу в глобальному масштабі. На думку українського історика Д. І. Дорошенка, Річ Посполита «вже в середині XVIII ст. стала явно хилитися до занепаду. Врятувати її могли тільки широкі й ґрунтовні реформи в царині політичного, суспільного й релігійно-національного життя. До таких реформ і почали братися найосвіченіші та найпатріотичніші елементи польського суспільства. Але вже було запізно. Сусіди Польщі, у першій лінії Росія й Пруссія, давно вже дивилися на польські області, як на свою майбутню здобич...»<sup>2</sup>. Зрештою, поділ Речі Посполитої став тією «розмінною монетою», яка дала змогу правлячим колам головних акторів цієї історичної драми: Росії, Австрії й Пруссії, – задовольнити свої імперські амбіції, але заклав «міну уповільненої дії» під саму перспективу мирного співіснування тогочасної європейської спільноти. Імператорська ж Росія, поряд із новими територіями, отримала в спадщину постійний «головний біль» у вигляді так званого «польського питання», вирішення якого позначилося безпосередньо на політиці царського уряду стосовно до населення західних окраїн імперії. У передмові до офіційного видання – збірника статей, присвячених обґрунтуванню прав «западнорусского народа» на приєднані території, що побачив світ 1887 р., наголошувалося: «...*Не будет преувеличением сказать, что польский вопрос проходит через всю русскую историю и хотя прошло уже более столетия с тех пор как Россия неизбежным ходом исторических событий поставлена в необходимость приступить к окончательному его решению, тем не менее и теперь еще мы не можем сказать, что задача эта решена окончательно*»<sup>3</sup>.

Загалом відбулося три поділи польської держави: 1772, 1793 і 1795 рр. Правобережна Україна, у тому числі й Волинь, яка перебувала в складі Речі Посполитої з 1569 по 1795 рр., у результаті поділів відійшли до Російської імперії. А до того часу в адміністративному устрої ці українські землі поділялися

на чотири воєводства: Київське (з 1667 р. без м. Києва), Волинське, Брацлавське і Подільське. Кожне воєводство у свою чергу поділялось на повіти. Напередодні приєднання Правобережної України до Росії у 1793 р. Київське воєводство складалося з Київського, Житомирського і Овруцького повітів; Волинське – з Луцького, Володимирського та Кременецького; Подільське – з Кам'янецького і Лeticівського; Брацлавське – з Вінницького і Брацлавського повітів.

Завершення 5 серпня 1772 р. у Петербурзі переговорів Росії, Пруссії й Австрії про поділ Речі Посполитої, що тривали з початку 1771 р., закінчилися підписанням австрійсько-пруського, австрійсько-російського та прусько-російського договорів. Росія отримала Інфлянти й західну частину Білорусі до Двіни, Дніпра та його правої притоки Друті та суходільної лінії, що тягнеться від верхів'я Друті до Двіни. Разом їй дісталось 92 тис. кв. км із населенням 1,3 млн. За свідченням сучасних українських дослідників Л. О. Зашкільняка і М. Г. Крикуна, Пруссія і Австрія захопили більше території, ніж було передбачено «подільними» трактатами. До Пруссії остаточно відійшли Королівська Пруссія без Гданська й Торуні та північна частина Великопольщі; понад зазначене в трактатах – північна частина Куявії; усього 36 тис. кв. км із населенням 580 тис. Крім того, Пруссія отримала у вічне володіння Лемборкське, Битовське та Драгімське староства, із яких перед тим перших два тримала як лен, а третє – у заставі. Австрія зайняла південну, розміщену направо від Вісли, частину Краківського й Сандомирського воєводств, Руське воєводство (без Холмської землі), Белзьке воєводство (до Бугу на півночі) та західну частину Подільського воєводства (між лівими притоками Дністра Збручем і Стрипою), а також південно-західний кут Волинського воєводства; разом 83 тис. кв. км із населенням 2,6 млн<sup>4</sup>.

Між першим та другим поділами, 8 грудня 1792 р., Катерина II в іменному рескрипті на ім'я командувача російськими військами в польських землях генерал-аншефа М. М. Кречетнікова надала вказівки щодо майбутнього устрою приєднаних областей, хоча угода про поділ була підписана у Петербурзі лише 23 січня 1793 р. Імператриця повеліла військовим підготувати карту земель, що підлягали приєднанню, а також окреслила загальні контури нових територій: «...2. По сочинении карты и получении точнейших о земле сведений, приступитъ к присоединению поветов, прилегающих к границам Нашим, к Полоцкой, Могилевской, Черниговской, Киевской и частью Екатеринославской губерниям, приписав к ним из новых те уезды, поветы или иного званія земли, кои поблизости удобнее... 3. Всю прочую новоприобретенную землю назначить к разделению на три губернии, например, в Литве можно было бы учредить первую губернию в Минске, на Волини вторую Изяславскую, в называемом ныне городе Заславе, который впредь древним именем своим Изяславом называться имеет, или в Константинове, где по местному усмотрению то удобнее окажется; и третье в Брацлаве из воєводства того же имени, присоединя к сим двум последним те части воєводства Подольского, которое по удобствам к оным приписано быть имеет. ... 4. Для облегчения исполнения поручаемых вам дел, предварительно назначаем в сии новые три губернии губернаторов: в Минскую генерал-майора Неплюева, в Изяславскую или Константиновскую генерал-майора Шереметева, в Брацлавскую генерал-майора Берхмана, которые, состоя при войске, по обнаружении о занятии края вступитъ должны в отправлении порученного начальства, по объявлении им вами Высочайшей на то воли Нашей, не нарушая ни в чем настоящего правления, до времени подробного установления»<sup>5</sup>.

На допомогу генералу Шереметеву призначено віце-губернатора Вельяминова. За узгодженням із генерал-прокурором, генерал Кречетніков мав сформував адміністративний апарат губернії, зокрема наймати на службу місцевих жителів, для чого йому надавалося право надавати чин включно до титулярного радника, канцелярських же працівників рекомендувалося наймати з Малоросійської, Калузької та ін. губерній. Чиновникам, які прибували на нове місце, жалувалося «в уважение неближнего переезда третное жалование не в зачет их окладам, а вице-губернаторам на проезд 2000 рублей».

Принциповим для нас є зміст п. 11 наказу, де зазначалося про правову базу життєдіяльності міст: «11. Города оставьте на их правах и привилегиях на первый случай, и каждому из них не препятствуйте просить Нас о подтверждении оных»<sup>6</sup>. По оголошенні маніфесту всі жителі приєднаних територій мали давати присягу на вірність імператриці: «21. ... при торжественном в должность вступления вашем и гг. губернаторов, имеете вы всех привести к присяге на верность, какого бы кто ни был чина и званія, и дать во всенародное известие, чтобы всяк оставался спокойно во владении настоящего и отнюдь никакого насилия к отысканию завлажденного употребляют не отваживался, а отыскивал бы оное судом, когда надлежащие для того места в действие вступят; и сие время никому в просрочку не ставитъ. 22. Кто же из помещиков присягать не будет и пропустит отведенный на то в Манифесте срок, тем велеть выехать из Нашего

владения, и оный через то теряет уже права, одним подданным нашим принадлежащие, во владении и наследстве имения»<sup>7</sup>.

Унаслідок другого поділу 1793 р. Росія змусила польського короля відступити їй центральну частину Білорусі, Київське, Брацлавське й Подільське та східну половину Волинського воєводства; разом 250 тис. кв. км і понад три млн населення. Пруссія отримала Гданськ, Торунь, решту Великопольщі та Куявії й північно-західну частину Мазовії; разом 58 тис. кв. км і понад один млн осіб; за нею залишилося також Сіверське князівство, яке вона інкорпорувала 1790 р. Австрія в другому поділі участі не брала. Річ Посполита з територією 215 тис. кв. км і населенням 3,7 млн опинилася під протекторатом Росії<sup>8</sup>.

Перший офіційний документ, який проголосив приєднання Правобережної України до Росії, датується 23 березня 1793 р. Маніфест був оприлюднений у містах і селах, записаний у міські книги, оголошений у церквах і костелах. Необхідність приєднання польських областей до Росії пояснювалася в ньому таким чином: «... *Участие Ея Величества Императрицы Всероссийской приемлемое в делах польских основывалось всегда на ближайших, коренных и взаимных пользах обоих государств. Что не только тщетны были, но и обратились в бесплодную тягость и в таковое же понесение бесчисленных убытков все Ея старания о сохранении в сей соседней Ей области покоя, тишины и вольности, то неоспоримо и ощутительно доказываетя тридцатилетнею испытанностью. Между неустройствами и насилиями, произошедшими из раздоров и несогласий, непрестанно Республику Польскую терзающих, с особливим соблезнованием Ея Императорское Величество всегда взирала на те притеснения, которыми земли и грады, к Российской Империи прилеглые, некогда сущим Ея достоянием бывшие, и единоплеменниками Ея населенные, созданные и православною христианскою верою просвещенные и по сие время оную исповедующие, подвержены были. Ныне же некоторые недостойные поляки, враги отечества своего, не стыдятся возбуждать правление безбожных бунтовщиков в Королевстве Французском и просят их пособий, дабы обще с ними вовлеци Польшу в кровавое междоусобие. Тем вящая от наглости их предстоит опасность как спасительной христианской вере, так и самому благоденствию обитателей помянутых земель от введения нового пагубного учения, стремящегося к расторжению всех связей гражданских и политических, совесть, безопасность и собственность каждого обеспечивающих, что помянутые враги и ненавистники общего покоя, подражая безбожному, неистовому и развращенному скопищу бунтовщиков французских, стараются рассеять и распространить оное по всей Польше и тем самым навеки истребить как собственное ея, так и соседей ея спокойствие.*

*По сим уважениям Ея Императорское Величество Всемилостивейшая моя Государыня, как в удовлетворение и замену многих своих убытков, так и в предохранение польз и безопасности Империи Российской, а равно и самих областей Польских и в отвращение и пресечение единойжды навсегда всяких превратностей и частых разнообразных перемен правления, соизволяет ныне брать под державу Свою и присоединить на вечные времена к Империи Своей все замыкающиеся в нижеописанной черте земли и жителей их...»<sup>9</sup>.*

За маніфестом, ті з дворян або представників іншого стану, хто володів майном і протягом одного місяця не склав присяги на вірність, мали протягом трьох місяців розпорядитися своїм майном та виїхати за кордон. Після визначеного терміну маєток указаних осіб вилучався (секвеструвався) на користь казни. Маніфест гарантував усім жителям свободу віросповідання, а містам – збереження попередніх вольностей, «коими они ныне в рассуждение закона и имуществ своих пользуются»<sup>10</sup>.

Намагаючись заручитися підтримкою місцевого населення, Катерина II 13 квітня 1793 р. видає Маніфест «О невзыскании окладных расходов в казну с новоприобретенных от Польши областей, до 1795 года», в якому, зокрема, йшлося про таке: «... *в вознаграждение от убытков, понесенных от смятений, раздоров, движений войск и самих действий воинских, в сей стране бывших, а равно и во изъявление первого знака истинного материнского Нашего о сих новых подданных попечения, Всемилостивейше повелеваем: по рассмотрению Нашего генерала, и тех областей генерал-губернатора Кречетникова, со всякого состояния людей, тамо обитающих, казенных окладных доходов в течение настоящего и будущего до 1 января 1795 года, впредь до указа Нашего, не собирать и не взыскивать, ... а равно и все пошлины в таможни, кои поставлены будут на новых пределах Империи Российской, соизволяя, чтобы все сии сборы, яко необходимо ныне нужные для благоустройства самих же сих областей, учреждения и содержания в оных губерний, впредь до указа же Нашего в казну собираемы были»<sup>11</sup>.*

У Правобережній Україні після приєднання її до Росії внаслідок другого поділу Польщі було відкрито

загальнодержавні установи. Організація життя на приєднаних територіях вимагала відповідної регламентації, що супроводжувалося прийняттям низки документів: 23 квітня 1793 р. виходить іменний, даний Сенату наказ імператриці «О присоединении к России от Польши некоторых областей, и об учреждении из оных губерний: Минской, Изяславской и Брацлавской», у якому підтверджувалися настанови, дані раніше, 08.12.1792 р., генералу М. М. Кречетнікову й викладені в Маніфесті від 23.03.1793 р., 6 травня 1793 р.; іменний, даний військовій колегії наказ «О преобразовании польских войск, вступивших в российское подданство, и о переименовании бригад по прилагаемому у сего расписанию». В інструкції від 20 червня 1793 р. «О устройстве присоединенных от Польши областей» Катерина II вимагала швидкого введення «присутственных мест» відповідно «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» (1775 р.), оскільки, вказувала вона, *«поляки, поджигаемые происками якобинской Франции, партизанами бывшей конституции 3 мая 1791 г. и недовольные конфедерациею Торговицкою, явно восстать желают»*<sup>12</sup>.

У новоутворених губерніях відкривалися «присутственные места», імператриця призначила генерал-губернатором приєднаних територій генерал-аншефа М. М. Кречетнікова (після його смерті 9 травня 1793 р. генерал-губернаторське крісло зайняв генерал-поручик Тимофій Іванович Тутолмін (1793–1796))\* . Ізяславським губернатором став генерал-майор Василь Сергійович Шереметєв (1793–1795). За нового генерал-губернатора, царський уряд спрямовує свої зусилля на закріплення російської присутності в регіоні, створюючи нормативно-правову базу, яка, з одного боку, захищала інтереси місцевих поміщиків, з іншого – готувала сприятливий ґрунт для російської експансії в польське культурне середовище. 19 квітня 1794 р., виходить іменний, даний генерал-губернатору Т. І. Тутолміну рескрипт імператриці «О праве владения коронными именьями по привилегиям всем тем, кто на верность подданства присягу учинил». У документі підтверджувалися положення Маніфесту 23 березня 1793 р. про захист прав польських жителів, які склали присягу на вірність, а також підкреслювалося, що *«на основании сего узаконения владеющие в губерниях Минской, Изяславской и Брацлавской староствами или другими именьями, под каким бы они не были названием, по смерть или по так называемому праву емфиотическому, буде они присягу на верность Нам учинили, и представили надлежащие на право владения своего доказательства, таковые должны пользоваться по законам им принадлежащим, доколе сохранят они верность и долг присяги своей, яко неотъемлемою их собственностью, утвержденною им словом Нашим»*<sup>13</sup>. 22 квітня того ж року генерал Тутолмін отримує наступний рескрипт, присвячений питанню регулювання міжконфесійних відносин і спрямування їх у потрібне для влади річище: він забороняв перешкоджати наверненню уніатів до православної церкви<sup>14</sup>. Останнє в документі розглядалося як кримінальний злочин і відповідно каралося, а маєтки винних підлягали секвеструванню. Такі суворі заходи не були випадковістю. Зменшення впливу уніатської церкви на українське населення мало однозначно антипольську спрямованість і ставало одним із перших кроків щодо інтеграції приєднаних земель до Російської імперії.

1795 р. на основі російсько-австрійських і російсько-прусських договорів від 3 січня і 24 жовтня, відбувся третій, уже остаточний поділ Речі Посполитої. Він став прямим наслідком національного повстання 1794 р. під проводом польського патріота генерала Тадеуша Костюшка. До Австрії відійшли землі до Піліци та Бугу на півночі й до Вісли на заході (північні частини Краківського та Сандомирського воєводств, Люблінське воєводство, частини Холмської землі й Мазовії); разом 47 тис. кв. км із 1,5 млн населення. Пруссія отримала решту Мазовії (із Варшавою) та частину Литви й Білорусі до Німану, а також західну частину Підляшшя та невеличку частину Краківського воєводства біля Северського князівства; разом 48 тис. кв. км із населенням в один млн. Росії дісталася Курляндія, відійшла решта Литви, Білорусі і Підляшшя, західна частина Волинського воєводства, західні частини Холмської землі та Белзького воєводства; разом 120 тис. кв. км, 1,2 млн населення<sup>15</sup>.

Однак лише в січні 1797 р. підписано конвенцію між російським імператором та пруським королем про остаточний поділ Речі Посполитої<sup>16</sup>. Зокрема, поряд із текстом конвенції вказаний документ містив і відречення Станіслава Августа: «Акт отречения Его Величества Короля польского от королевства своего».

1 травня 1795 р. генерал-губернатор Т. І. Тутолмін отримує від імператриці іменний рескрипт, зміст якого має принципове значення для вивчення історії Волині, оскільки саме в ньому йдеться про утворення Волинської губернії.

**Мовою документів**

1795 р., ТРАВНЯ 1. ІМЕННИЙ РЕСКРИПТ КАТЕРИНИ ІІ НА ІМ'Я ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА МІНСЬКОГО, ІЗЯСЛАВСЬКОГО І БРАЦЛАВСЬКОГО. – **ПРО ПРИЙНЯТТЯ ПРИСЯГИ ВІД ЖИТЕЛІВ ПРИЄДНАНИХ ДО РОСІЇ ТЕРИТОРІЙ ПІД ЧАС ОСТАННЬОГО ПОДІЛУ ПОЛЬЩІ; ПРО ВЛАШТУВАННЯ ОСТАННІХ НА ПІДСТАВІ «УЧРЕЖДЕНИЯ О ГУБЕРНИЯХ» ТА ВЛАШТУВАННЯ МИТНИЦЬ І КОРДОНІВ**

...1. На точном основании точно данных вам и предместнику вашему графу Кречетникову предписаний Наших, возлагаем на вас принятие присяги от всякого рода обитателей, живущих на землях вышеупомянутою чертою объемлемых, в верности подданства на вечные времена Нам и приемникам Нашим. Присоединяя все пространство земель сих и живущими тут к управлению порученных вам губерний, следует вам именем Нашим объявить всем вообще и каждому особенно, кому о том ведать надлежит, что они уже быв подданные державы Нашей, как таковые и охранены будут и сопричитаются ко всем тем выгодам и преимуществам, кои изданным по воле Нашей в 1793 году в 27 день марта от графа Кречетникова Манифестом, новоприсоединенным тогда областям от Нас пожалованы были.

2. По силе изданных от Нас в 7 день ноября 1775 года Учреждений, земли сии немедленно разделить на округа и сопричитая оные к устроенным уже округам в губерниях Брацлавской, Изяславской и области Каменецкой, из всех оных составит три губернии, а именно: Брацлавскую, Вольнскую и Подольскую. Вы не оставите сочинить генеральные и специальные, губернские и окружные карты, а равно штаты присутственным местам, на точном основании Учреждений Наших, что все обстоятельно и во всех подробностях не умедлите представить Нам на усмотрение и утверждение, по примеру представлений ваших по Минской губернии. ...»<sup>17</sup>.

Після утворення нових губерній її населення мало бути приведено до присяги на вірність російському престолу маніфестом від 16 травня 1795 р. Останній підтверджував положення попереднього маніфесту від 23 березня 1793 р. і гарантував захист прав та свобод жителям приєднаних територій нарівні з іншими російськими підданими. На здійснення присяги надавався місячний термін і три місяці на влаштування справ та продаж майна у випадку відмови від російського підданства<sup>18</sup>.

Адміністративним центром нової губернії мав стати Ізяслав (Заслав) або Старокостянтинів, однак, унаслідок того, що там не було достатньої кількості приміщень, придатних для розташування адміністрації, тимчасово губернський уряд розмістили в Житомирі. 1795 р. губернським містом призначено Звягель, яке було викуплене з приватної власності і перейменовано в Новоград-Волинський, а губернія змінила назву з Ізяславської на Волинську.

Відповідно до даного Сенатом іменного указу 5 липня 1795 р. утворювалося Волинське намісництво.

**Мовою документів**

1795 р., ЛИПНЯ 5. ІМЕННИЙ УКАЗ ІМПЕРАТРИЦІ КАТЕРИНИ ІІ СЕНАТУ. – **ПРО ЗАСНУВАННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ: ПЕРШОЇ З 13, А ОСТАННЬОЇ З 12 ПОВІТІВ**

Всемилоостивейше повелеваем Нашему генерал-поручику, правящему должность генерал-губернатора Минского, Вольнского и Брацлавского и Подольского, Тутолмину исполнить по Учреждениям Нашим, от 7 ноября 1775 года, в **наместничествах** (Виділено мною. – В. Б.) Вольнском и Подольском, составя первое из 13 округов: Новоград-Вольнского, Лабунского, Заславского, Острогского, Ровенского, Домбровецкого, Овручского, Радомысльского, Житомирского, Чудновского, Луцкого, Владимирского і Ковельского, и второе из 12 уездов: Каменецкого, Ушицкого, Вербовецкого, Грудекского, Зинковского, Лeticевского, Проскуровского, Староконстантиновского, Базилійского, Ямпольского, Кременецкого и Дубенского. Впрочем назначение границ сих наместничеств с прикосновенными ему, предоставляем на соглашение наших генерал-губернаторов и правящих ту должность, о чем, так как и о числе душ, из коих сии губернии и в них округа составлены будут, подать в Сенат Наш ведомости и карты<sup>19</sup>.

Того ж дня затверджено штати Волинського та Подільського намісництв, а також віддано інші розпорядження щодо їх улаштування.

### Мовою документів

1795 р., ЛІПНЯ 5. ІМЕННИЙ РЕСКРИПТ КАТЕРИНИ ІІ НА ІМ'Я ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА МІНСЬКОГО, ІЗЯСЛАВСЬКОГО І БРАЦЛАВСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ПОРУЧИКА ТУТОЛМІНА. – **ПРО РІЗНІ РОЗПОРЯДЖЕННЯ ЩОДО УСТРОЮ ВОЛИНСЬКОЇ ТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ**

*Дав указ Нашему Сенату о приведение в действие Учреждений наших от 7 ноября 1775 года в **наместничествах** (Виділено мною. – В. Б.) Волынском и Подольском, за благо признали Мы изъявить вам при сем случае волю Нашу: 1. Губернскими городами быть в Волынской губернии Новограду Волынскому, который устроить при местечке Звягеле, приобретае оное покупкою с достаточным пространством выгонной земли, и сочинив ново-созидаемой губернии план, представить на утверждение Наше; в Подольской – Каменцу-Подольскому. Города же в Волынской губернии: Житомир, Овруч, Луцк, Владимир, а также казенное местечко Ковель; в Подольском города: Лetichev и Кременец и казенные старостинские местечки: Проскуров, Ушицу и Вербовец учредить уездными городами, обращая на них все те права и преимущества, каковы присвоены городам Минской и Брацлавской губерний, по силе рескриптов, вам данных от 3 и 22 прошедшего мая сего года. Поелику же в Новограде Волынском не имеется еще приличных зданий, для помещения губернских присутственных мест, то, доколе дома тамо не будут построены, учредить на первый случай пребывание оных в Житомире, где и ныне находится губернское Волынского наместничества начальство. 2. Для отправления правосудия в других округах до времени устройства и в сих наместничествах уездных городов, на основании тех же рескриптов, учредить окружные присутственные места, какие где по роду обитателей быть должны, в местечках, от коих присвоятся округам наименования: Волынской губернии: в Лабуне, Заславле, Остроге, Ровном, Домбровицах, Радомысле и Чуднове; Подольской в Грудеке, Зинкове, Старом Константинове, Базили, Ямполье и Дубне. 3. Штаты Волынской и Подольской губернии утвердить, повеленное указами Нашими от 3 и 22 мая, относительно прибавочных к окладам денег обер-офицерам и нижним чинам штатных команд противу гарнизонов по Минской и Брацлавской губерниям, следует обратить и на сии губернии; а равным образом и в рассуждении жалованья магистратским чинам, наблюсти предписанное в тех же указах. 4. На обе сии губернии, по причине, изъясненной в вышеупомянутых указах, прибавить по 14 686 рублей на каждую, в распоряжение ваше для прибавочных чинов и служителей и на нужные расходы, поступая в рассуждении отчета и сокращения таковых прибавочных издержек по тем же указам<sup>20</sup>.*

Варто зауважити, що в назвах цитованих документів ідеться про «Волинську губернію», а в тексті – про «Волинське намісництво». Це пояснюється, найімовірніше, тим, що законодавець не робив принципової різниці між поняттями «намісництво» та «губернія». Фактично Волинь за правління Катерини ІІ мала статус *намісництва*.

Наступним кроком у справі легітимізації приєднаних територій як органічного складника єдиного державного простору стало утворення там прикордонних митних й інших інфраструктур. Восьмого серпня 1795 р. до Сенату надійшов рескрипт імператриці, у якому зазначалося: «...рассудили Мы за благо, для ободрения и распространения внутренней торговли полуденных губерний, бывшие до сего пограничные таможи, цеть и стражу по старой границе упразднить и перенести оные на новые пределы империи»<sup>21</sup>. Зокрема, митниці переносилися в міста Ямпіль на Брацлавщині, Жванець, Волочиск і Радзивилів на Поділлі та Володимир на Волині. У серпні 1795 р. створюється прикордонний ланцюг і прикордонна сторожа в Брацлавській, Подільській та Волинській губерніях (намісництвах). У Волинській губернії прикордонний ланцюг сягав 219 верст, складався із чотирьох дистанцій, обслуговувався чотирма митними прикордонними наглядачами та трьома митними об'їждчиками<sup>22</sup>. 6 вересня 1795 р. на ім'я Т. І. Тутолміна надійшов царський рескрипт «Об устройении почт и содержании оных в губерниях: Минской, Волынской, Подольской и Брацлавской»<sup>23</sup>.

Адміністрація губернії продовжувала залишатися в Житомирі, який лише 24 червня 1804 р. отримав офіційний статус губернського міста. У цьому зв'язку, певний дослідницький інтерес викликає документ, що надійшов від Сенату до Волинського губернського правління влітку 1802 р. Ідеться про указ імператора Олександра І, у якому він особисто звертає увагу на необхідність припинення зловживань на місцях у квартирних питаннях.

**Мовою документів****1802 р., ЛІПНЯ 1. УКАЗ ІМПЕРАТОРА ОЛЕКСАНДРА І. – ПРО ЗАБОРОНУ ЗЛОВЖИВАНЬ ГУБЕРНСЬКИМИ ЧИНОВНИКАМИ У КВАРТИРНОМУ ПИТАННІ**

*Указ Правительственного Сената от 28 минувшего июля под Н 15201...: По именному Его императорского величества Высочайшему Указу, данному Правительственному сенату сего 1 июля 14 дня за собственноручно Его Величества подписанием, в котором изображено: «Из дошедших ко Мне сведений усмотрев, что в некоторых губерниях не только губернаторы и вице-губернаторы, для помещения коих предназначены казенные дома, по недостатку оных требуют и получают квартиры от города, но и другие губернские чиновники как то губернские прокуроры и прочия таковыми же пользуются, поручаю Правительственному сенату таковое притязание, жителям городов отягчительное, строго воспретить предписав, чтобы занимающие таковые квартиры, немедленно их оставили и самые губернаторы и вице-губернаторы в местах, где нет домов казенных для них предназначенных, до постройки их нанимали бы квартиры от себя, ни как не требуя их от города или его доходов...».*

*Августа 26 дня 1802 года<sup>24</sup>.*

Із відкриттям намісницького правління в приєднаних до Російської імперії губерніях, управління в них мало здійснюватися на засадах документа: «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи» від 7 листопада 1775 р. Дія Литовського статуту на Волині поступово обмежувалася і замість нього вводилося російське право, «назначены были русские чиновники и розданы русским людям королевские отобранные у мятежников имена. Таким образом, одновременно с русским управлением, полагалось прочное начало образованию русской общественной силы и Волинь входила в общую жизнь Русского государства», ішлося у відомій праці «Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края»<sup>25</sup>. Разом із влаштуванням світського управління та судоустрою у Волинській губернії засновано православне єпархіальне управління.

Наступний етап упорядкування територіально-адміністративного устрою Волинської губернії належить до часів царювання Павла І. Указом імператора від 12 грудня 1796 р. «О новом разделении государства на губернии» впорядковувався губернський поділ держави, зокрема створювалася Київська губернія; до неї відійшли повіти колишньої Брацлавської й Вознесенської губерній і Радомишльський повіт від Волинської губернії. Останній межував із Овруцьким і Житомирським повітами. Натомість замість Волинського намісництва утворювалася **Волинська губернія**, до якої відходили Дубнівський, Кременецький, Ямпільський, Базалійський і Старокостянтинівський повіти від Подільської губернії<sup>26</sup>. Отже, Волинське намісництво проіснувало півтора року – від 05.07.1795 по 12.12.1796 р. У височайше затвердженій доповіді Сенату 29 серпня 1797 р. підтверджувалися положення царського указу від 12 грудня 1796 р. й уточнювалися адміністративна структура та кордони губерній. Зокрема, у Волинській губернії, «по вновь изданному сей губернии штату, уездные или поветовые города назначены в сей губернии Новоград-Вольнский, Заславль, Острог, Ровно, Овруч, Житомир, Луцк, Владимир, Ковель, Дубно, Кременец и Староконстантинов; а уезды составлены каждый из числа душ от 40 до 50 000; за тем остались заштатными уезды и города: Чуднов, Лабунь, Домбровица, Базалия и Ямполь, кои приписаны по удобности к другим уездам, в штатное количество вошедших»<sup>27</sup>.

На першому етапі утворення Волинської губернії не всім її містам були присвоєні герби, а лише тим, що відповідно до імператорського наказу від 22 січня 1796 р. увійшли до ХХІІІ тому повного зібрання законів Російської імперії: Новоград-Волинську, Лабуню, Заславлю, Острогу, Рівному, Домбровиці, Овручу, Житомиру й Чуднову. Лише у 1839 і 1840 рр. Герольдією Сенату було піднято питання про затвердження гербів п'яти міст Волинської губернії, які не увійшли до Зібрання законів, а саме: Кременця, Дубно, Луцька, Ковеля та Володимира. Після певної пошукової роботи Волинське губернське правління в особі її губернського землеміра представили на затвердження опис гербів згаданих міст. Для Володимира – Георгій-Переможець, який сидить на коні й убиває змія. Для Ковеля – Земна куля з хрестом і зображенням унизу річки. Для Луцька – Вінченосна діва в човні, що тримає в обох руках вінці над двома баштами.

Одночасно з утворенням Ізяславської губернії, її дворянству був призначений мундир такого зразка: верхній одяг паюсовий (коричневий), відвороти, комір та обшлагаи, що розрізані, палеві сукняні, на лацканах і обшлагах петлиці срібні, гудзики білі, нижня білизна й підбій білі. На гудзиках мало бути зображення герба Новограда-Волинського як губернського міста і такого, чий герб узаконено відповідно до указу імператриці від 22 січня 1796 р.

*Етносоціальна структура губернії.* За переписом населення 1834 р. етносоціальний склад населення Волинської губернії був таким: селяни склали 1 453 027, польська шляхта – 139 007, євреї – 177 662. Населення найбільших міст Волинської губернії у 1896/1912 рр. представлено в табл. 1.1.1

Таблиця 1.1.1

## Населення найбільших міст Волинської губернії

Місто	1896 рік	1912 рік
Житомир	61 339	88 940
Ковель	15 424	29 581
Луцьк	15 301	28 753
Рівне	9552	32 240

*Джерело:* Обзор Волинской губернии за 1896 год. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Волинского губернатора. – Житомир : Волинская губ. тип., 1897 г. – С. 15; Памятная книжка Волинской губернии на 1914 год. Изд. Волинского статист. ком-та. – Житомир : Волинская губ. тип., 1913. – С. 53.

На межі століть, 1899 р. станова й соціальна структура Волинської губернії мала такий вигляд.

Найбільш численними були *сільські стани*: селяни власники та ін. приписані до громад – 1 387 884; колоністи – 78 006. До сільських станів тогочасна статистика відносила також чехів-гуситів, чехів-православних та євреїв-хліборобів.

Особливістю соціальної структури губернії кінця XIX ст. була наявність великого прошарку *дворянства*, серед яких спадкових 22 066, особистих – 12 156.

*Міські стани*: почесні громадяни (спадкові й особисті) – 2553+2275=4828; купці – 4220; міщани – 606 284; цехові – 2335.

*Духовенство*: православне (біле та монахи) – 6265+5446=11 711; римо-католицьке – 125; євангелістсько-лютеранське – 134; єврейське – 294; баптистське – три; магометанське – три; караїмське – два; розкольницьке – один; чесько-гуситське – немає.

*Воєнні стани*: безстроково звільнених і тимчасових – 86 121; відставних нижніх чинів та їхніх сімейств – 187 152; іноземців – 27 799 осіб<sup>28</sup>.

Певний науковий інтерес викликає соціально-психологічна характеристика дворянства, селянства й середнього стану, яку давали їм фахівці Генерального штабу\*, оцінюючи воєнно-стратегічний потенціал Волинської губернії 1850 р. «*В настоящее время, дворянство губернии, состоит преимущественно из польской шляхты. – Знатнейших фамилий осталось немного. ... Сохраняя прежние обычаи и польский язык, имея старинные воспоминания, ... легко увлекаются всеми новостями. В хозяйственном быту обнаруживают склонность к различным проектам и нововведениям, часть которых иногда имеет следствием прибыльные результаты; но вообще, затеи здешних помещиков, ведут к разорению. В особенности в настоящем поколении помещиков, заметно совершенно ложное направление в домашней жизни; желая во всем подражать состоятельным владельцам, они натягивают все пружины доходов и быстро разоряя крестьян, лишают себя прежде времени родительского достояния*»<sup>29</sup>.

За спостереженнями військових, біди та негаразди, «*которые край этот был свидетелем, в течение многих веков, частые споры Литвы и Польши, во время которых край этот переходил из рук в руки, продолжительное владычество Польши, набеги татар, угнетение уни, образовали в туземцах беспечный, равнодушный характер, имеющей следствием безотчетную покорность судьбе. Утратив свою народность, они упали духом и далеко уступают прочим обитателям южных областей России, в воинственных способностях. ... По угрюмости характера, жители мало разговорчивы. При свойствах нрава тихого и флегматичного они послушны властям и безропотно исполняют требования своих владельцев*»<sup>30</sup>.

До середнього стану, який переважно складався з євреїв, віднесено міщан і купців. Як ішлося у «*Военно-историческом обозрении*», «они (євреї – В. Б.) живут дружными обществами, в согласии, помогают себе во всех оборотах, не допуская прочих сословий к участию промышленности и особенно в торговле»<sup>31</sup>. Наявність великої кількості жителів єврейського етносу на Правобережній



Україні безпосередньо пов'язана з поділами Польщі, а також стала наслідком політики царського уряду щодо цієї меншини. Після переділу карти Європи Російська імперія отримала в «спадщину» ареали земель, густо заселених представниками єврейського населення, чисельність якого в Речі Посполитій складала близько одного мільйона осіб. Більшість із них проживала на її східних «кресах», що відійшли до Росії.

Волинська губернія була територією, привабливою для іноземної колонізації, оскільки, порівняно з іншими губерніями Південно-Західного краю, вона мала невисоку густоту населення та значні площі неосвоєних і дешевих земель у північній її частині. Слаборозвинута промисловість та сприятливі умови для розвитку сільського господарства обумовили аграрний характер колонізації. Проведення низки соціально-економічних перетворень у Росії, особливо аграрної реформи 1861 р., а також прийняття закону про передачу в оренду іноземцям поміщицьких земель строком до 36 років (19.02.1861 р.), відміна пільг для іноземців у Царстві Польському зумовили зміни в етнонаціональній структурі населення Волині через значне пожвавлення трудової еміграції. У другій половині XIX ст. в губернії зросла кількість поселень іноземців-колоністів: насамперед, німців та чехів.

Поява перших колоністів на Волині належить до кінця XVIII ст. Із 30-х рр. XIX ст. рух колоністів посилюється, не в останню чергу внаслідок політичних причин. На зауваження М. В. Бармака, у 30-х рр. XIX ст. на Волині «з'являється ціла низка нових колоній німців, вихідців з польських земель. Приводом до переїзду стало польське повстання 1830–1831 рр. проти царизму. Німці, не поділяючи ідеї польської незалежності, схвально ставилися до заходів російських чиновників по припиненню заворушень. Це викликало неприязнь поляків і їхній гнів спрямувався не тільки проти російського панування, але й проти німецьких поселенців. Уряд намагався утримати німців від переселення, відшкодовуючи їм збитки, заподіяні повстанцями, але дарма. Із метою дотримання найсуворішого обліку щотижня волинський губернатор передавав відомості військовому губернатору в Києві про іноземців, які перетнули митниці Волинської губернії»<sup>32</sup>. 1860 р. їх кількість досягає 11 424 осіб. У 80-х рр. XIX ст. колоністи мали вже на Волині 876 поселень, у яких нараховувалося 23 218 дворів із 139,6 тис. жителів<sup>33</sup>. Тільки з 1840 по 1860 р. у регіон прибуло 918 німецьких сімей, які заснували багато колоній у різних повітах губернії. Загалом же кількість німців на 1860 р. складала близько 20 тис.<sup>34</sup>

Чинником, який сприяв пожвавленню німецької колонізації на Волинь, стало також польське повстання 1863–1864 рр., яке «прискорило прийняття багатьма етнічними німцями рішення про переїзд із привіслянських губерній на Волинь, де заворушення були меншими й тому швидше придушені. У регіоні з'явилася можливість дешево купити землю або отримати в тимчасове користування на вигідних умовах. За участь у політичних «непорядках» конфісковано значні земельні угіддя поляків у Волинській губернії. Вони й продавалися чи здавалися в оренду новоприбулим колоністам із метою «зменшення польського впливу» в регіоні»<sup>35</sup>. Упродовж 30 років від 1859 р. до 1889 р. чисельність німецьких колоністів на Волині зросла в 25 разів. Якщо 1859 р. кількість поселенців становила лише 0,3 % усього населення краю, то 1889 р. їхня частка збільшилася вже до 4,3 %. Упродовж восьми років із 1889 до 1897 р. у губернію прибуло майже 69 тис. німців і вони становили вже 5,6 % від кількості всіх мешканців Волині, а 1911 р. чисельність поселенців досягла 5,7%<sup>36</sup>.

Крім німецьких, однією з найчисленніших колоній була чеська. За даними Всеросійського перепису 1897 р. у Волинській губернії проживало 27 670 чехів, на той час у Подільській губернії оселилося лише 886 осіб.

#### **Мовою документів**

1870 р., ЛІПНЯ 10. ВИСОЧАЙШЕ ЗАТВЕРДЖЕНЕ ПОЛОЖЕННЯ КОМІТЕТУ МІНІСТРІВ. – ***ПРО ПРИЙНЯТТЯ В РОСІЙСЬКЕ ПІДДАНСТВО АВСТРІЙСЬКИХ ЧЕХІВ, ЯКІ ПЕРЕСЕЛИЛИСЬ У ВОЛИНСЬКУ ГУБЕРНІЮ, ІЗ НАДАННЯМ ЇМ ПРАВ І ПЕРЕВАГ, УСТАНОВЛЕНИХ ДЛЯ ІНОЗЕМНИХ РОБІТНИКІВ, ЯКІ ПРИБУЛИ ДО РОСІЇ***

Слушана записка управляючого Министерства внутренних дел, от 22 июня, о распространении на переселившихся в Волынскую губернию Австрийских выходцев чехов прав и преимуществ, кои представлены Высочайше утвержденным, 18 декабря 1861 года (37760), мнением Государственного Совета для найма иностранных рабочих и водворения их в России.

Принимая во внимание, что выселившиеся, в 1869 году из Австрии в Волынскую губернию чехи, в числе до 8000 душ обоого пола, прочно водворившись на приобретенных ими покупкою в собственность в помянутой губернии землях, просят о скорейшем принятии их в подданство России с припискою их к крестьянскому сословию, на условиях, какие будут определены самим правительством, комитетом, в

виду крайних неудобств, сопряженных с настоящим неопределенным положением столь значительного населения, и руководствуясь законом, разрешающим принимать в русское подданство ранее установленного пятилетнего срока предварительного в России водворения иностранцев, поместивших значительные капиталы в общепользные русские предприятия, полагал: переселившимся в Волинскую губернию австрийским выходцам чехов, по предварительном принятии их в русское подданство, предоставить те из установленных Высочайше утвержденным, 18 декабря 1861 года, мнением Государственного Совета для водворяющихся в России иностранных рабочих прав и преимуществ, которые применимы к ним, как к поселяющимся на собственных землях.

Государь император, в 10-й день июля 1870 года, положение комитета Высочайше утвердить соизволил<sup>37</sup>.

Отже, утворення Волинської губернії безпосередньо пов'язане із поділами Речі Посполитої, як результат імперської політики держав, основу якої складала боротьба за гегемонію над територіями, де здавна проживали східнослов'янські та прибалтійські народи. Прикордонне розміщення останніх обумовило складність етносоціальної структури, поліконфесійність, одночасне існування декількох правових систем. Усе це вимагало від верховної влади проведення на приєднаних територіях гнучкої соціально-економічної та культурної політики. Це був період пошуків ефективної моделі організації центральної й місцевої влади, які б відповідали завданням абсолютизму, сприяли інтеграції всіх земель у єдиний життєздатний організм.

1. Ерошкин Н. П. *История государственных учреждений дореволюционной России. Изд. второе, исправ. и доп.* / Ерошкин Н. П. – М. : Изд-во «Высшая школа», 1968. – С. 146–147.

2. Дорошенко Д. І. *Нарис історії України* / Дорошенко Д. І. ; передмова І. О. Денисюка – Л. : Світ, 1991. – С. 490.

3. А. В. (У тексті лише ініціали – В. Б.) *Предисловие* / А. В. // *Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России. Вып. II-й / сост. и изд. С. Шолкович.* – Вильна : Тип. А. Г. Сыркина, 1887. – С. IV.

4. Зашкільняк Л. О. *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів* / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Л. : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – С. 235.

5. *О распоряжениях в Польских областях, занятых российскими войсками 8 декабря 1792 г.* // *Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Т. XXIII. С 1789 по 6 ноября 1796.* – СПб. : Печатано в тип. второго отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – № 17090. (Далі ПСЗ-І).

6. Там же.

7. Там же.

8. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів.* – С. 243.

9. *О присоединении Польских областей к России. Манифест генерал-аншефа Кречетникова, объявленный по Высочайшему повелению в стане российских войск при Полонно. 27 марта 1793 г.* // ПСЗ-І. – Т. XXIII. – № 17108.

10 Там же.

11 *О невзыскании окладных расходов в казну с новоприобретенных от Польши областей, до 1795 года. Манифест 13 апреля 1793 г.* // ПСЗ-І. – Т. XXIII. – № 17114.

12. Цит. за: Щербина П. Ф. *Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине* / Щербина П. Ф. – Львов : Изд-во при Львовском гос. ун-те «Вища школа», 1974. – С. 51.

\* *Енергійна діяльність Т. І. Тутолміна викликала незадоволення польської шляхти, зокрема волинської, і, як наслідок, виникнення між ними конфлікту, що призвело до його відкликання й переведення на посаду московського головнокомандувача. ... Генерали же О. А. Беклешов, І. В. Гудович, А. Г. Розенберг, які займали цю посаду пізніше, уже не проявляли такої ініціативи, як діячі екатерининських часів М. М. Кречетніков і Т. І. Тутолмін. Див: Щербак Н. О. *Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття)* – С. 86.*

13. *О праве владения коронными именами по привилегиям всем тем, кто на верность подданства присягу учинил. Именной, данный исправляющему должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского генерал-поручику Тутолмину. 19 апреля 1794 года* // ПСЗ-І. – Т. XXIII. – № 17198.

14. *Об устранении всяких препятствий к обращению униат к Православной греческой церкви. Именной, данный исправляющему должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского генерал-поручику Тутолмину. 22 апреля 1794 года* // ПСЗ-І. – Т. XXIII. – № 17199.

15. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів.* – С. 249.

16. *Конвенция между Их величествами императором Всероссийским и королем Прусским за приступлением к оной и Его величества императора Римского об окончательном разделе Польши между взаимными их державами заключенная в Санктпетербурге января 15 дня 1797 года* // ДАВО, ф. 363, оп. 1, спр. 14, арк. 59–63 зв.

17. *Про прийняття присяги від жителів приєднаних до Росії територій під час останнього поділу Польщі; про їх влаштування на підставі «Учреждения о губерниях» та влаштування митниць і кордонів. Именной рескрипт*

Катерини II на ім'я генерал-губернатора Мінського, Ізяславського і Брацлавського. 1 травня 1795 р. // ПСЗ-I. – Т. XXIII. – № 17323.

18. О присяге жителей сих губерний на верность подданства. Манифест правящего должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского генерал-поручика Тутолмина. 16 мая 1795 г. // ПСЗ-I. – Т. XXIII. – № 17332.

19. Про заснування Волинської та Подільської губерній: першої з 13, а останньої з 12 повітів. Іменний указ імператриці Катерини II Сенату. 5 липня 1795 г. // ПСЗ-I. – Т. XXIII. – № 17352.

20. Про різні розпорядження щодо устрою Волинської та Подільської губерній. Іменний рескрипт Катерини II на ім'я генерал-губернатора Мінського, Ізяславського і Брацлавського генерал-поручика Тутолмина. 5 липня 1795 р. // ПСЗ-I. – Т. XXIII. – № 17354.

21. Об учреждении таможен в Брацлавском наместничестве в городе Ямполье, в Подольском в местечках Жванце, Волочиске и Радзивилове, и в Волынской губернии в городе Владимире и между ими двух таможенных застав, в городе Могилеве и селе Гусятине и об устройении при таможенных Ямпольской и Жванцкой двух карантинных. Именной, данный Сенату. 8 августа 1795 г. // ПСЗ-I. – Т. XXIII. – № 17373.

22. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період : монографія / Орлик В. М. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2007. – С. 175–176.

23. ПСЗ-I. – Т. XXIII. – № 17382.

24. Про заборону зловживань губернськими чиновниками у квартирному питанні. Указ імператора Олександра I. 1 липня 1802 р. // ДАВО, ф. 486, оп. 1, спр. 3, арк. 250.

25. Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края. С высочайшего соизволения издано при Министерстве внутренних дел П. Н. Батюшковым. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная Польза», 1888. – С. 234.

26. ДАВО, ф. 363, оп. 1, спр. 10, арк. 229–230.

27. О назначении границы губерниям: Новороссийской, Киевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссийской, и о разделении их на уезды. Высочайше утвержденный доклад Сената. 29 августа 1797 г. // ПСЗ-I. – Т. XXIV. – № 18117.

28. Обзор Волынской губернии. Приложение ко Всеподданнейшему отчету Волынского губернатора за 1899 год. – Житомир : Волынская губ. тип., 1900 г. – С. 21.

\* Матеріал було зібрано і складено штабс-капітаном Фрітче.

29. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Изд. по Высочайшему повелению при 1-м отделении департамента Ген. штаба. Том X. Ч. 3. Волынская губерния. – СПб. : Тип. Ген. штаба, 1850. – С. 63–64.

30. Там же. – С. 65–66.

31. Там же.

32. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914). – С. 24.

33. Оксенюк Р. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційно-визвольний рух трудящих (1861–1939). – С. 19.

34. Костюк М. П. Вказана праця. – С. 29.

35. Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914). – С. 26.

36. Там само. – С. 27.

37. Про прийняття в російське підданство австрійських чехів, які переселились у Волинську губернію, із наданням їм прав і переваг, установлених для іноземних робітників, які прибули до Росії. Высочайше затверджене положення Комітету міністрів. 10 липня 1870 р. // Полное собрание законов Российской империи. Собр. второе. Том XLV. Отделение второе. 1870. От 48530–49097 и дополнения. – СПб. : В тип. второго отдела собственного Е. И. В. канцелярии, 1874. – № 48554. (Далі ПСЗ-II).

Микола ВЕЛЬМА (Ковель)

## СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК м. КОВЕЛЯ І КОВЕЛЬСЬКОГО РАЙОНУ (2010—2014 р.р.)

Політична, економічна і фінансова кризи, які охопили не тільки світ і Україну, негативно позначилися на соціально-економічному розвитку Волині в цілому і Ковельщини зокрема. І все ж навіть у таких складних умовах життя триває, люди і підприємства працюють, заробітні плати і пенсії виплачують, бюджет наповнюється коштами.

У даній роботі автор ставить за мету узагальнити і якоюсь мірою проаналізувати ситуацію в економіці й соціальній сфері міста Ковеля і Ковельського району впродовж останніх п'яти років, визначити найголовніші тенденції у функціонуванні господарського комплексу одного з найпотужніших регіонів Волинської області. При цьому він не має наміру досліджувати причини наявних здобутків і упущень в окремих галузях, а обмежується констатацією тих чи інших фактів, почерпнутих із даних органів державної